Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences   ISSN(o): 2581-6241
Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal   Impact Factor: 7.384
Volume - 8, Issue - 4, April - 2025

DOIs:10.2018/SS/202504005   --:--   Research Paper / Article / Review

भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या संवर्धनामध्ये ग्रंथालयाची भूमीका

[१] प्रा.तानाजी शिवाजी माळी, [२] डॉ.राहुल कल्याणराव देशमुख, [३] डॉ. नवनाथ महादेव सरोदे

[१] ग्रंथपाल, अनंतराव पवार कॉलेज ऑफ इंजिनिअरिंग अँड रिसर्च,पुणे, महाराष्ट्र

[२] ग्रंथपाल, शिक्षण महर्षी रा.गो. शिंदे महाविद्यालय, परांडा, धाराशिव, महाराष्ट्र

[३] क्रीडा संचालक, अनंतराव पवार कॉलेज ऑफ इंजिनिअरिंग अँड रिसर्च,पुणे,महाराष्ट्र

Email - 1) metanaji100@gmail.com 2) librarian@rgsmparanda.org
3) navnath.sarode@abmspcoerpune.org

सारांशः अनादी काळापासून सुरू झालेली भारताची प्राचीन ज्ञान परंपरा आज ही विश्वाला प्रेरित करणारी आहे. भारतीय ज्ञान परंपरा हा एक अत्यंत विविधता आणि घनतेचा अनुभव आहे .या मध्ये वेदांचे तात्विक विचार, उपनिषदांचे अध्यात्मिक मार्गदर्शन, रामायण- महाभारताच्या कहाण्या, पुराणातील तत्वज्ञान, जैन सूत्रे, बौद्ध पदे, पिटके, मध्ययुगीन संतांचे साहित्य, विद्वानांचे संशोधन यामुळे आजच्या आधुनिक आणि तंत्रज्ञान प्रधान युगात भारतीय ज्ञान परंपरेचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. विज्ञानाने तंत्रज्ञानाच्या विकासाबरोबरच मानवी मूल्य, नैतिकता, सामाजिक न्याय, पर्यावरण संवर्धनाच्या दृष्टीने ही परंपरा आपल्याला मार्गदर्शन ठरते. पारंपरिक ज्ञान म्हणजे अनेक पिढ्यांनी संकलित केलेले व समाजामध्ये पिढ्यानपिढ्या हस्तांतरित होणारे ज्ञान. हे ज्ञान लोकसंस्कृती, साहित्य, इतिहास, आरोग्य, शेती, हस्तकला, वैद्यकीय उपचारपद्धती, निसर्गोपचार, योग, वेद-शास्त्र इत्यादी विविध क्षेत्रांशी संबंधित असते. या पारंपरिक ज्ञानाच्या संवर्धनामध्ये ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका बजावतात.या लेखात पारंपरिक ज्ञानाची संकल्पना, त्याचे महत्त्व, भारतातील पारंपरिक ज्ञानाच्या संवर्धनामध्ये ग्रंथालये आणि माहिती केंद्रांची भूमिका यावर चर्चा केली आहे. ग्रंथालये आणि माहिती केंद्रे यादवारे पारंपारिक ज्ञान जतन करण्यासाठी राबविले जाणारे विविध उपक्रम, पारंपारिक ज्ञानाचे दस्तऐवजीकरण, पारंपारिक ज्ञानाचे कॅप्चर/रेकॉर्डिंग, पारंपारिक ज्ञानाचे मायक्रोफिल्मिंग, पारंपारिक ज्ञानाचे डिजिटायझेशन आणि पारंपारिक ज्ञानाची उपलब्धता वाढविण्यासाठी डिजिटल भांडारे तयार करणे इ. ग्रंथालये केवळ पुस्तके संग्रहित करणारी ठिकाणे नसून ती पारंपरिक ज्ञानाचे संवर्धन आणि प्रसार करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रंथालये पारंपरिक ज्ञानाचे डिजिटायझेशन करून ते भविष्यातील पिढ्यांसाठी सुरक्षित ठेवू शकतात. त्यामुळे पारंपरिक ज्ञानाच्या जतनासाठी आणि प्रचारासाठी ग्रंथालयांचे कार्य अधिक व्यापक आणि प्रभावी होणे आवश्यक आहे.भारतात विविध ग्रंथालये आणि माहिती केंद्रे पारंपारिक ज्ञान जतन करताना येणाऱ्या अडचणी यांचा या लेखात अभ्यास केला आहे.

बीज शब्द : पारंपारिक ज्ञान, प्राचीन भारतीय ज्ञान परंपरा, डिजिटायझेशन, डिजिटल रिपॉझिटरीज, ज्ञानसंवर्धन, हस्तलिखितांचे संरक्षण.

1. परिचय

भारतीय ज्ञान प्रणाली अर्थात इंडियन नॉलेज सिस्टम ही एक सर्वसामान्य संज्ञा आहे . ५००० वर्षाहून अधिक इतिहास असलेल्या सभ्येतेतील सर्व भारतीय भाषा, बोलीभाषा आणि भौगोलिक प्रदेशांमध्ये उपलब्ध साहित्य, सांस्कृतिक आणि सामाजिक

चालीरीती, ऐतिहासिक घटना आणि इतर ज्ञान संपत्ती विपुल सांस्कृतिक आणि पुरातत्त्व, कलाकृती, सामुदायिक परंपरा समाजात दृढ मूळ झालेले शहाणपण, श्रद्धा, समज, विविध आचार, विचार व उपचार पद्धतीचा आणि व्यवहारात असलेल्या सर्वच बाबींचा सर्वसामावेशक तांत्रिकदृष्ट्या भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) च्या कक्षेत समावेश होतो. या परंपरेचे मुळे वेद, उपनिषद, पुराने, महाकाव्य, बौद्ध धम्मपदे, जैन अंगे, दर्शनी इत्यादी धर्मग्रंथांमध्ये रुजलेली आहे ही ज्ञान परंपरा केवळ धार्मिक आणि अध्यात्मिक नाहीतर ती विज्ञान गणित, तत्त्वज्ञा,न राजनीति, प्रशासन, कला, साहित्य अशा विविध क्षेत्रांमध्ये विस्तारित आहे. प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत भारतातील कोणत्याही जातीच्या, कोणत्याही धर्माच्या, कोणत्याही पंथाच्या, अभ्यासाने निर्माण केलेली अशी लिखित मौखिक प्रात्यक्षिक ज्ञान प्रणाली ज्यातून भारतीयत्वाच्या, राष्ट्रीयत्वाच्या खुणा आढळतात ती भारतीय ज्ञान प्रणाली होय. भारत हा बहुलतावादी, बहुभाषिक आणि बहुजातीय समाज आहे. हे विविध संरक्षित अधिवासांमधील वन्यजीवांच्या विविधतेचे घर देखील आहे. भारत हा एक बहुसांस्कृतिक, बहुभाषिक देश आहे, ज्याला निसर्गस्नेही समृद्ध पारंपारिक ज्ञान आहे. देशाच्या विविध भागात राहणाऱ्या अनेक आदिवासी आणि गैर-आदिवासी सामाजिक संघटनांनी ह्यांना आकार दिला आहे आणि त्यांचे संगोपन केले आहे. या परंपरागत समृद्ध ठेव्याचे जतन करून तो ठेवा भावी पिढीला उपयोगी पडेल अशा स्वरुपात संवर्धित करण्याची महत्वाची जबाबदारी ग्रंथालये , माहिती स्त्रोत केंद्राची आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणाली :

पारंपारिक ज्ञानामध्ये जगभरातील स्थानिक आणि समुदायांचे ज्ञान, नवकल्पना आणि पद्धती समाविष्ट आहेत. जे शतकानुशतके मिळवलेल्या अनुभवांमधून विकसित केले जातात आणि स्थानिक संस्कृती आणि पर्यावरणाशी जुळवून घेतले जातात. जे पिढ्यानपिढ्या तोंडी प्रसारित केले जातात. तो सामूहिक मालकीचा असतो आणि कथा, गाणी, लोककथा, नीतिसूत्रे इत्यादींचे रूप घेतो. पारंपारिक ज्ञान हा संस्कृतीचा अविभाज्य भाग आहे आणि ते राष्ट्र अधिक प्रगतीशील बनविण्यात आणि त्याच्या समाजात बदल घडवून आणण्यात खूप महत्वाची भूमिका बजावते. इंटरनॅशनल कौन्सिल फॉर सायन्स (आय. सी. एस. यू.) पारंपारिक ज्ञानाची व्याख्या अशी करतेः नैसर्गिक पर्यावरणाशी संवाद साधण्याचा विस्तारित इतिहास असलेल्या लोकांनी राखलेले आणि विकसित केलेले ज्ञान, माहिती, पद्धती आणि प्रतिनिधित्व यांचा संच. भाषा, नामकरण आणि वर्गीकरण प्रणाली, संसाधनांच्या वापराच्या पद्धती, विधी, आध्यात्मिकता आणि जागतिक दृष्टीकोन यांचा समावेश असलेल्या सांस्कृतिक संकुलाचा हा सुसंस्कृत समज, अन्वयार्थ आणि साधने यांचा भाग आहे. स्थानिक पारंपरिक ज्ञानाचा अर्थ सामान्यतः पारंपरिक पद्धती आणि संस्कृती आणि वनस्पती आणि प्राण्यांचे आणि त्यांच्या प्रसार पद्धतींचे ज्ञान असा होतो.

भारतीय ज्ञान प्रणालीची गरज: पारंपरिक ज्ञान सहज गमावले जाऊ शकते, त्यामुळे ते जतन करण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. पारंपरिकरित्या, ग्रंथालये, माहिती केंद्रे आणि अभिलेखागार हे ज्ञान आणि सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षक असतात. लोकांना ग्रस्त करणाऱ्या रोगांवर उपचार करण्याच्या पद्धती आणि साधनांचे समृद्ध पारंपारिक ज्ञान भारताकडे आहे. हे ज्ञान सामान्यतः पिढ्यानपिढ्या तोंडी शब्दांद्वारे हस्तांतरित केले गेले आहे. या ज्ञानाच्या एका भागाचे वर्णन प्राचीन शास्त्रीय आणि इतर साहित्यात केले गेले आहे. जे अनेकदा सामान्य माणसाला पोहोचता येत नाही आणि उपलब्ध असतानाही क्वचितच समजले जाते. या पारंपरिक ज्ञानाच्या सार्वभौमत्वाचे रक्षण करण्यासाठी आणि मूळ नसलेल्या नवकल्पनांवर पेटंटच्या स्वरूपात गैरव्यवहार होण्यापासून त्याचे संरक्षण करण्यासाठी, आणि जो राष्ट्रीय चिंतेचा विषय राहिला आहे. सार्वजनिक क्षेत्रात उपलब्ध असलेल्या या विद्यमान ज्ञानाचे, औषधांच्या विविध पारंपरिक प्रणालींवर दस्तऐवजीकरण करणे अत्यावश्यक झाले आहे.भारताने या समस्येशी संबंधित३ कायदे लागू केले आहेत.

- पेटंट (सुधारणा) कायदा, २००५
- वनस्पतींचे प्रकार आणि शेतकरी हक्क संरक्षण कायदा,२००१
- जैविक विविधता कायदा, २००२

भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या संवर्धनामध्ये ग्रंथालयाची भूमिका

पारंपरिक ज्ञान हे आपल्या सांस्कृतिक वारशाचा अमूल्य भाग आहे. भारतीय संस्कृतीमध्ये प्राचीन काळापासून प्रचलित असलेले पारंपरिक ज्ञान संवर्धित करण्यामध्ये ग्रंथालये महत्वपूर्ण भूमिका बजावतात. या पारंपरिक ज्ञानाच्या संवर्धनामध्ये ग्रंथालयांची भूमिका खालीलप्रमाणे विशद करता येईल:

१. ज्ञानसंग्रह आणि जतन : ग्रंथालये आणि ज्ञान स्त्रोत केंद्रे या पारंपरिक ज्ञानाचे विविध स्वरूपांत
दस्तऐवजीकरण करतात, जसे की:वेद,उपनिषद,शास्त्र,महाकाव्य,हस्तलिखिते, ग्रंथ आणि पोथ्याजुनी पत्रे, कागदपत्रे आणि ताम्रपटमौखिक परंपरांचे ध्वनिमुद्रण आणि लिपीकरणस्थानिक लोककथा, गाणी आणि प्रथायांचे सुसंगत रक्षण करून पिढी दरपिढी हस्तांतरण करून मानवाच्या जीवनात प्रगल्भता आणि समृद्धी आणण्यासाठी ग्रंथालये आणि ज्ञान स्त्रोत केंद्रे या ज्ञानाच्या संग्रहाचे व जतन करण्याची महत्वाची भूमिका पार पडत आहेत.

२. संशोधन आणि शिक्षणास मदत: ग्रंथालये पारंपरिक ज्ञान संशोधनासाठी महत्त्वाचा स्रोत असतात. संशोधक, विद्यार्थी आणि अभ्यासक येथे उपलब्ध ग्रंथसंपदेतून माहिती घेतात. पारंपरिक औषधोपचार, शेतीविषयक ज्ञान, स्थापत्यशास्त्र इत्यादी क्षेत्रांतील संशोधनाला मदत होते.

३. मानवी मूल्यांचे संवर्धन: भारतीय ज्ञान प्रणाली मानवाच्या नैतिक आणि अध्यात्मिक मूल्यांचे संवर्धन करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. या प्रणालीद्वारे सत्य, अहिंसा,शील, धर्म, करुणा यासारख्या मूलभूत मूल्यांचा अभ्यास आणि प्रचार करण्यात येतो. ही मूल्य समाजात चांगली वर्तणूक, संस्कृती, परंपरेला आणि नैतिकतेला समर्थन देतात. या मानवी मूल्यांचे संवर्धन करण्याचे व जतवणूक करून पुढील पिढीला ते उपलब्ध करून देण्याची महत्वाची भूमिका ग्रंथालयाच्या मार्फत बजावली जाते.

४. डिजिटायझेशन आणि तंत्रज्ञानाच्या सहाय्यने संवर्धन आणि पुनरुज्जीवन : भारतीय ज्ञान प्रणाली मध्ये विविध वैज्ञानिक, तांत्रिक माहितीचा समावेश आहे. आयुर्वेद, गणित, खगोलशास्त्र, शल्यचिकित्सा ,सागरी विज्ञान,स्थापत्यशास्त्र,भूजल विज्ञान यासारख्या क्षेत्रावर झालेल्या संशोधनाचा आजच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात नवीन नवीन शोध घेण्यासाठी आधार घेतला जात आहे. या प्रणालीतून मिळालेल्या माहितीचा वापर अत्याधुनिक वैज्ञानिक समस्यांवर विचार करण्यासाठी आणि शोध घेण्यासाठी केला जात आहे. त्यामुळे या वैज्ञानिक ठेव्याचे आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रंथालये जुनी पुस्तके, हस्तलिखिते आणि ध्वनिमुद्रण डिजिटल स्वरूपात संग्रहित करतात. हे ज्ञान इंटरनेट आणि रिपॉझिटरीज,डिजिटल संग्रहालयांच्या माध्यमातून जागतिक स्तरावर उपलब्ध करून देण्याची भूमिका पार पडत आहेत.

५. सांस्कृतिक ओळख आणि वारसा जपणे: ग्रंथालये स्थानिक समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे आणि परंपरेचे संरक्षण करतात. पारंपरिक सण, उत्सव, लोककला आणि परंपरा यांचे दस्तऐवजीकरण आणि प्रदर्शन करून सांस्कृतिक वारसा पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहचविण्याचे काम ग्रंथालयाच्या माध्यमातून अविरत होत आहे.

६. समुदाय आणि स्थानिक लोकसंस्कृतीशी जोडणी: ग्रंथालये पारंपरिक ज्ञान संवर्धनासाठी स्थानिक तज्ञ, लोककवी, कथाकार, गायक, औषधी वनस्पतींचे अभ्यासक आणि लोककलाकार यांना सहभागी करून घेतात. यामुळे समुदायाचा सक्रिय सहभाग वाढतो आणि ज्ञानसंवर्धनाच्या चळवळीला गती मिळते.

भारतातील पारंपरिक ज्ञानाच्या संवर्धनामध्ये कार्यरत ग्रंथालये आणि माहिती केंद्रे

१.नॅशनल मिशन फॉर मॅन्युस्क्रिप्ट्स (NMM)

ही भारत सरकारच्या संस्कृती मंत्रालयाच्या अंतर्गत एक स्वायत्त संस्था आहे, जी भारतीय हस्तलिखितांचे सर्वेक्षण, शोध आणि संवर्धन करण्यासाठी स्थापन केली गेली आहे, ज्याचा उद्देश हस्तलिखितांसाठी राष्ट्रीय संसाधन आधार तयार करणे, त्यांचा प्रवेश, जागरूकता आणि शैक्षणिक हेतूंसाठी वापर वाढवणे हा आहे. भारत सरकारच्या पर्यटन आणि संस्कृती मंत्रालयाने फेब्रुवारी २००३ मध्ये हे अभियान सुरू केले होते आणि इंदिरा गांधी राष्ट्रीय कला केंद्र (आय. जी. एन. सी. ए.) ही या प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीसाठी नोडल संस्था आहे. भारताकडे अंदाजे पन्नास लाख हस्तलिखिते आहेत, जे कदाचित जगातील सर्वात मोठे

संकलन आहे. यामध्ये विविध संकल्पना, पोत आणि सौंदर्यशास्त्र, लिपी, भाषा, सुलेखन, प्रकाश आणि चित्रे यांचा समावेश आहे. एकत्रितपणे, ते भारताच्या इतिहासाची, वारशाची आणि विचारांची 'स्मृती' बनतात. नॅशनल मिशन फॉर मॅन्युस्क्रिप्ट्सचा उद्देश भारतीय हस्तलिखिते शोधणे, दस्तऐवजीकरण करणे, जतन करणे आणि त्या सुलभ करणे-भारताच्या भूतकाळाला त्याच्या भविष्याशी जोडणे (www.ignca.nic.in) देशभरातील ५४ हस्तलिखित संसाधन केंद्रे आणि ४९ संवर्धन केंद्रांच्या मदतीने नॅशनल मिशन फॉर मॅन्युस्क्रिप्ट्स काम करते. एमआरसीमध्ये सुस्थापित इंडोलॉजिकल संस्था, संग्रहालये, ग्रंथालये, विद्यापीठे आणि अशासकीय संस्थांचा समावेश आहे, ज्या आपापल्या प्रदेशात मिशनच्या समन्वय संस्था म्हणून काम करतात.

२. ट्रॅडिशनल नॉलेज डिजिटल लायब्ररी (TKDL):

पारंपारिक ज्ञान डिजिटल ग्रंथालय हे पारंपारिक ज्ञानाचे, विशेषतः भारतीय वैद्यकीय पद्धतींमध्ये वापरल्या जाणार्या औषधी वनस्पती आणि फॉर्म्युलेशनबद्दलचे भारतीय डिजिटल ज्ञानाचे भांडार आहे. वैज्ञानिक आणि औद्योगिक संशोधन परिषद (सी. एस. आय. आर.) आणि आयुर्वेद, योग आणि निसर्गोपचार, युनानी, सिद्ध आणि होमिओपॅथी विभाग (डी.) आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार, या ग्रंथालयाचा उद्देश जैव-पायरसी आणि अनैतिक पेटंट्सद्वारे देशाच्या प्राचीन आणि पारंपारिक ज्ञानाचे इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने दस्तऐवजीकरण करून आणि आंतरराष्ट्रीय पेटंट वर्गीकरण प्रणालीनुसार वर्गीकरण करून शोषणापासून संरक्षण करणे हा आहे. त्याव्यतिरिक्त, पेटंट नसलेला डेटाबेस पारंपरिक ज्ञानावर आधारित आधुनिक संशोधनाला चालना देण्यासाठी देखील काम करतो, कारण तो या विशाल ज्ञानापर्यंत पोहोच सुलभ करतो, मग तो पारंपरिक उपायांचा असो किंवा पद्धतींचा. त्यांनी आयुर्वेद, युनानी, सिद्ध आणि योगावरील १४८ पुस्तके सार्वजनिक डोमेनमध्ये ३४ दशलक्ष पृष्ठांच्या माहितीमध्ये लिप्यंतर केली होती, ज्यांचे इंग्रजी, जर्मन, फ्रेंच, स्पॅनिश आणि जपानी या पाच भाषांमध्ये भाषांतर झाले होते. आयुर्वेदात ८०००० फॉर्म्युलेशन, युनानीमध्ये १०००००० आणि सिद्धामध्ये १२००० फॉर्म्युलेशनची माहिती यापूर्वीच टीकेडीएलमध्ये ठेवण्यात आली होती. याशिवाय त्याने युरोपियन पेटंट ऑफिस (ईपीओ) युनायटेड किंगडम ट्रेडमार्क अँड पेटंट ऑफिस (यू. के. पी. टी. ओ.) आणि युनायटेड स्टेट्स पेटंट अँड ट्रेडमार्क ऑफिस यासारख्या अग्रगण्य आंतरराष्ट्रीय पेटंट कार्यालयांशी देखील करार केले आहेत, जेणेकरून आंतरराष्ट्रीय पेटंट कार्यालयांमधील पेटंट परीक्षकांना पेटंट शोध आणि परीक्षांच्या उद्देशाने टी. के. डी. एल. डेटाबेसमध्ये प्रवेश देऊन जैव चोरीपासून पारंपारिक ज्ञानाचे संरक्षण करता येईल.

७. नॅशनल डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया (NDLI) : हा भारतातील विविध ग्रंथालयांमधून गोळा केलेल्या मोफत उपलब्ध दुर्मिळ पुस्तकांचा डिजिटल संग्रह आहे. मानवजातीच्या सर्व महत्त्वपूर्ण साहित्यिक, कलात्मक आणि वैज्ञानिक कृतींचे अभिलेखन करणे आणि त्यांचे डिजिटली जतन करणे आणि शिक्षण, अभ्यास, कौतुक आणि भावी पिढ्यांसाठी ते प्रत्येकासाठी इंटरनेटवर विनामूल्य उपलब्ध करून देणे या दृष्टीकोनातून २००० च्या सुरुवातीला एन.डी. एल. आय. प्रकल्प सुरू झाला. ही दृष्टी साकार करण्यासाठी पहिले पाऊल म्हणून, प्रामुख्याने भारतीय भाषांमधील दहा लाख पुस्तकांचा विनामूल्य वाचता येण्याजोगा, शोधता येण्याजोगा संग्रह असलेले डिजिटल ग्रंथालय तयार करण्याचा प्रस्ताव आहे. प्रायमरी ते पीजी या शैक्षणिक स्तरातील विद्यार्थी, वाचक यांच्यासाठी आता भारतीय भाषांसह विविध भाषांतील सुमारे ६७ लाख पुस्तके, नियतकालिके, थिसिस व लेख पुस्तके मोफत स्वरूपात एका क्लिकवर उपलब्ध होणार आहेत. पश्चिम बंगालमधील आयआयटी खरगपूरने केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचा प्रकल्प असलेल्या नॅशनल डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया (एनडीएलआय) या महाप्रकल्पासाठी नुकताच खास ॲप विकसित केला आहे. हा ॲप स्मार्टफोनमध्ये डाऊनलोड केल्यानंतर वाचकांना अन्य भाषांतील पुस्तकांबरोबरच ५ हजारांहून अधिक मराठी पुस्तके डिजिटल रूपात वाचनासाठी उपलब्ध झाली आहेत.

८. नॅशनल आर्काइव्हज ऑफ इंडिया (NAI) : एन. ए. आय. चा मुख्य आदेश सार्वजनिक नोंदींचे केंद्रीय भांडार म्हणून काम करणे हा आहे. तथापि, एन. ए. आय. ने हस्तलिखिते जतन करण्यासाठी आणि सूचीबद्ध करण्यासाठी काही उपक्रमही हाती घेतले आहेत. एन. ए. आय. १९५७ पासून नॅशनल रजिस्टर ऑफ प्रायव्हेट रेकॉर्ड्स नावाचा प्रकल्प राबवत आहे. या प्रकल्पांतर्गत एन. ए. आय. राज्य अभिलेखागार विभागांच्या सहकार्याने व्यक्ती, स्वयंसेवी संस्था, चर्च, मंदिरे आणि मठांच्या ताब्यात असलेल्या खाजगी कागदपत्रे, हस्तलिखिते आणि ऐतिहासिक कागदपत्रांचे सर्वेक्षण आणि यादी करते. अशा प्रकारे गोळा केलेली माहिती

नियमितपणे प्रकाशित केली जाते. राष्ट्रीय अभिलेखागाराने आतापर्यंत खाजगी नोंदींच्या राष्ट्रीय नोंदणीचे १९ खंड प्रकाशित केले आहेत, ज्यात ३४००० पेक्षा जास्त नोंदी आहेत. या खंडांमध्ये राजस्थान, कर्नाटक, ओरिसा, पंजाब, तामिळनाडू, बिहार, केरळ, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, आसाम, महाराष्ट्र, जम्मू आणि काश्मीर, दिल्ली, आंध्र प्रदेश, हरियाणा, अरुणाचल प्रदेश आणि पश्चिम बंगालमधील कागदपत्रांच्या याद्या आहेत. तथापि, हा डेटाबेस हस्तलिखितांबद्दल सर्वसमावेशक संदर्भ मार्गदर्शक नाही किंवा हस्तलिखितांचे स्वरूप किंवा त्यांच्या संरक्षणाच्या स्थितीबद्दल आवश्यक पातळीवरील तपशील प्रदान करत नाही. नॅशनल रजिस्टर ऑफ प्रायव्हेट रेकॉर्ड्सच्या प्रकाशनाव्यतिरिक्त, एन. ए. आय. खालील दोन योजना राबवतेः

१. राज्य/केंद्रशासित प्रदेशांसाठी आर्थिक सहाय्य योजना अभिलेखीय भांडार, सरकारी ग्रंथालये आणि संग्रहालये

२. हस्तलिखिते/दुर्मिळ पुस्तके जतन करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य योजना. या योजनांतर्गत राज्य सरकारांच्या अभिलेखीय भांडारांना, संग्रहालयांना, ग्रंथालयांना, स्वयंसेवी संस्थांना, शैक्षणिक संस्थांना, मंदिरांना, मठांना आणि व्यक्तींना समान आधारावर निधी दिला जातो. भारत सरकारच्या सांस्कृतिक मंत्रालयाच्या अंतर्गत खालील काही संस्थांकडे उपलब्ध असलेली हस्तलिखिते खाली दर्शविल्याप्रमाणे आहेत

अ.नं.	ग्रंथालयाचे नाव	हस्तलिखीतांची संख्या
१	रामपूर रझा लायब्ररी	१७,०००
२	खुदाबख्श ओरिएंटल पब्लिक लायब्ररी	२१०००
३	एशियाटीक सोसायटी, कोलकाता	४७०००
४	राष्ट्रीय ग्रंथालय, कोलकाता	३२५८
५	सेंट्रल इन्स्टिट्यूट ऑफ बौद्ध स्टडीज, लेह	१००००
६	सेंट्रल इन्स्टिट्यूट ऑफ हायर तिबेटन स्टडीज, सारनाथ	१०२८
७	सालार जंग संग्रहालय, हैदराबाद	१००००

सांस्कृतिक विभागाने अर्थसहाय्य केलेल्या स्वायत्त संस्थेसोबत हस्तलिखितां विषयीची माहिती आणि विषय सूची उपलब्ध आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या संवर्धनातील आवाहने:

पारंपरिक ज्ञान हे लोकपरंपरेतून विकसित झालेले सांस्कृतिक, सामाजिक आणि वैज्ञानिक वारसा असते. मात्र, त्याच्या संवर्धनामध्ये अनेक आव्हाने आहेत. खालील काही महत्त्वाची आव्हाने विचारात घेण्यासारखी आहेत:

१.दस्तऐवजीकरणाचा अभाव: पारंपारिक ज्ञान बहुतेक वेळा लोकांच्या मनात साठवले जाते आणि लिखित स्वरूपापेक्षा तोंडी शब्दांद्वारे पिढ्यानपिढ्या हस्तांतरित केले जाते. ते बदलास संवेदनाक्षम असते, जो पारंपारिक ज्ञानाच्या निर्मूलनाचा एक धोका आहे. अशा प्रकारे, ध्वनिमुद्रणाच्या अभावामुळे पारंपरिक ज्ञानाचे सहज नुकसान होते. लिखित आणि नोंद केलेल्या स्वरूपात उपलब्ध नसल्यामुळे वापरासाठी बेकायदेशीर असुरक्षित असते.

२.कॉपीराईट : पारंपरिक ज्ञानाचे संरक्षण/जतन करण्याबाबतच्या धोरणाच्या संरचनेसमोरील मुख्य आव्हानांपैकी एक म्हणजे पारंपरिक ज्ञानाच्या बौद्धिक संपदा संरक्षणात प्रशिक्षित व्यक्तींची अपुरी संख्या. बौद्धिक संपदा अधिकार कायद्यांतर्गत त्यांच्या पारंपारिक ज्ञानाचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करताना स्थानिक लोकांना भेडसावणारी अडचण प्रामुख्याने विद्यमान बौद्धिक संपदा कायद्यांतर्गत संरक्षणाच्या गरजा पूर्ण करण्यात अपयशी ठरल्यामुळे उद्भवते.

३.डिजिटायझेशनचा खर्च: वेगवेगळ्या डिजिटायझेशन प्रोग्राममध्ये वस्तूंच्या डिजिटायझेशनची किंमत मोठ्या प्रमाणात बदलते, अंशतः कारण तृतीय व्यावसायिक पक्षाद्वारे कराराअंतर्गत बरेच डिजिटायझेशन केले जाते ज्यामुळे प्रतिसाद देणाऱ्या लायब्ररीला युनिट खर्च निश्चित करणे कठीण होऊ शकते. प्रशिक्षित मनुष्यबळ

४.कुशल मनुष्यबळाचा अभाव: पारंपारिक ज्ञानाचे संवर्धन (डिजिटायझेशन) करण्यासाठी आज तांत्रिक युगात आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स, ब्लॉकचैन टेक्नॉलॉजी, मशीन लर्निंग, क्लाऊड कम्प्युटिंग, थ्रीडी स्कॅनिंग अँड वर्चुअल रियालिटी, इंटरनेट ऑफ थिंग्स, एग्युमेंटेड रियालिटी, डिजिटल आर्काइव्ह अँड क्लाऊड कम्प्युटिंग, इन्स्टिट्यूशनल रिपॉझिटरी यासारख्या नावतंत्रज्ञाचा वापर करण्यासाठी हे तंत्रज्ञान वापरता येणारे कुशल मनुष्यबळाची आवश्यक असते.तसेच वेगेवेगळ्या भाषांचे ज्ञान, हस्तलिखित ताडपत्र संवर्धन, अपुरे डिजिटल आणि तांत्रिक कौशल्य, ओ. सी. आर. (ऑप्टिकल कॅरेक्टर रेकग्निशन) ब्लॉकचेन आणि भारतीय लिप्यांसाठी डिजिटल आर्काइव्हिंग तंत्रांमध्ये कुशल असलेले मनुष्यबळ, प्राचीन ग्रंथांसाठी बुद्धिमान शोध प्रणाली विकसित करण्यासाठी माहिती शास्त्रज्ञ आणि माहिती तंत्रज्ञान तज्ञांची कमतरता, डिजिटायझेशन धोरणाचा अभाव या सारख्या कारणांमुळे पारंपारिक ज्ञानाचे संवर्धन करण्यात आडचणी येत आहेत. आधुनिक डिजिटायझेशन तंत्रज्ञानाचे अधिकाधिक प्रशिक्षण, कार्यशाळा, आणि प्रदर्शनाची आवश्यकता आहे.

५.ग्लोबलायझेशन आणि पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव: आधुनिक जीवनशैली आणि पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे स्थानिक पारंपरिक ज्ञान दुर्लक्षित होत आहे.पारंपरिक उपचारपद्धती, हस्तकला, शेतीपद्धती इत्यादींना हल्लीच्या जीवनशैलीत महत्त्व कमी मिळत आहे.

६. स्थानिक भाषांचे आणि लिपींचे संरक्षण: अनेक पारंपरिक ज्ञान हे स्थानिक भाषांमध्येच आढळते. मात्र, स्थानिक भाषा आणि लिपी नष्ट होत असल्याने ज्ञान संवर्धन कठीण होते.विशेषतः संस्कृत, पाली, प्राकृत आणि आदिवासी बोलींच्या लिखित स्वरूपाच्या अभावामुळे ज्ञान लुप्त होत आहे.

७. पर्यावरणीय बदल आणि निसर्गसंपत्तीचा ऱ्हास: औषधी वनस्पती, स्थानिक कृषिपद्धती आणि पर्यावरणीय तंत्रज्ञान पारंपरिक ज्ञानाचा महत्त्वाचा भाग आहेत.जंगलतोड, हवामानबदल, शहरीकरण यामुळे पर्यावरणीय घटकांवर परिणाम होत असल्याने पारंपरिक ज्ञानाचा उपयुक्तता कमी होत आहे.

८. पारंपरिक ज्ञानावरील विश्वास कमी होणे: वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावामुळे पारंपरिक ज्ञान प्रणालींकडे पूर्वग्रहदूषित दृष्टीकोनातून पाहिले जाते. पारंपरिक वैद्यकशास्त्र (आयुर्वेद, सिद्ध, युनानी) आणि लोकचिकित्सा प्रणालींकडे काही वेळा अंधश्रद्धा म्हणून पाहिले जाते.

९.नवीन पिढीचा असलेला कमी सहभाग: तरुण पिढीला पारंपरिक ज्ञानाच्या महत्वाची जाणीव कमी असल्याने ते या क्षेत्रात कमी रस घेतात.आधुनिक शिक्षणपद्धतीत पारंपरिक ज्ञानाच्या शिकवणींना फारसे स्थान दिले जात नाही.

निष्कर्ष: भारताकडे प्राचीन संस्कृती आहे आणि समृद्ध पारंपारिक ज्ञान देखील आहे. हे ज्ञान वर्तमान आणि भविष्यातील वापरासाठी जतन केले जाणे आवश्यक आहे. पारंपरिक ज्ञानाचे जतन करण्यासाठी भारत सरकारने काही उपक्रम हाती घेतले आहेत. राष्ट्रीय हस्तलिखित अभियान, पारंपरिक ज्ञान डिजिटल लायब्ररी, डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया पारंपरिक ज्ञान जपून ठेवत आहेत. परंतु हे प्रयत्न केवळ स्पष्ट ज्ञानाच्या संवर्धनासाठी आहेत. स्थानिक लोकांमध्ये मौखिक ज्ञान देखील उपलब्ध आहे. मौखिक ज्ञानाच्या संवर्धनासाठी, एक राष्ट्रीय धोरण तयार केले पाहिजे आणि चांगले परिणाम मिळविण्यासाठी त्याची अंमलबजावणी केली पाहिजे.ग्रंथालये केवळ पुस्तके संग्रहित करणारी ठिकाणे नसून ती पारंपरिक ज्ञानाचे संवर्धन आणि प्रसार करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रंथालये पारंपरिक ज्ञानाचे डिजिटायझेशन करून ते भविष्यातील पिढ्यांसाठी सुरक्षित ठेवू शकतात. त्यामुळे, पारंपरिक ज्ञानाच्या जतनासाठी आणि प्रचारासाठी ग्रंथालयांचे कार्य अधिक व्यापक आणि प्रभावी होणे आवश्यक आहे. पारंपरिक ज्ञानाच्या संवर्धनामध्ये अनेक आव्हाने असली तरी योग्य धोरणे,

तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर, स्थानिक भाषांचे संरक्षण, समुदायाची सहभागिता आणि शैक्षणिक प्रयत्नांद्वारे ते जतन केले जाऊ शकते. सरकार, संशोधक, आणि स्थानिक लोकांनी मिळून हे ज्ञान जतन करण्यासाठी प्रयत्न करायला हवेत.

संदर्भ:

1. भारद्वाज, वासू (२०२४) भारतीय तत्वज्ञान: स्वरूप आणि सिद्धांत, विद्या बुक पब्लिशर्स,छ. संभाजीनगर.
2. रायचौधरी एस.सी., (२००७) भारताचा सामाजिक सांस्कृतिक आणि आर्थिक इतिहास, सुरजित प्रकाशन नवी दिल्ली.
3. गायधनी,र.न. प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे.
4. सतीश,कुलकर्णी (२०२४) प्राचीन भारतातील विज्ञान युग, बीज प्रकाशन पुणे.
5. जगदीश, पाटील.(२०२४) प्राचीन भारतीय ज्ञान प्रणाली, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव
6. International Council for Science, Science and Traditional Knowledge, Report from the ICSU Study Group on Science and Traditional Knowledge, Paper delivered to 27th General Assembly of ICSU, Rio De Janeiro, razil, September 2002, p 3 at https://www.humanrights.gov.au/sites/default/files/content/social_justice/nt_report/ntreport08/pdf/chap7.pdf
7. United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues, Report of the Secretariat on Indigenous traditional knowledge, UN Doc E/C.19/2007/10. At: http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N07/277/15/PDF/N0727715.pdf?OpenElement
8. Ramesh C Gaur and Mrinmoy Chakraborty. Preservation and Access to Indian Manuscripts: A KnowledgeBase of Indian Cultural Heritage Resources for Academic Libraries. *In Proceedings of ICAL 2009 – Vision And Roles Of The Future Academic Libraries, P90-98. At http://crl.du.ac.in/ical09/papers/index_files/ical-14_227_489_2_RV.pdf*.
9. Jyotshna Sahoo, Bismita Sahoo, Basudev Mohanty, Nrusingh Kumar Dash. *"Indian Manuscript Heritage and the Role of National Mission for Manuscripts" (2013). Library Philosophy and Practice (e-journal). Paper 984. At: http://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/984*
10. Mahadevan, B., Bhat R.V. (2024) Introduction to Indian Knowledge System, PHI Learning
11. www.ignca.nic.in.
12. https://razalibrary.gov.in/ retrieved at 24 Mar 2025.
13. https://www.indiaculture.gov.in/khuda-baksh-oriental-public-library-patna retrieved at 24 Mar 2025
14. https://www.asiaticsociety.org.in/ retrieved at 24 Mar 2025.
15. https://www.crlindia.gov.in/ retrieved at 24 Mar 2025.